

УДК 7.046.3

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/79-2-17>**Дарина СОКОЛОВА,**

orcid.org/0000-0002-1890-2198

аспірантка кафедри реставрації та експертизи творів мистецтва
Харківської державної академії дизайну і мистецтв
(Харків, Україна) daryna.sokol@gmail.com**ДВІ ІКОНИ ІЗ С. МАНЖЕЛІЯ: ІКОНИ НЕВІДОМОГО ІКОНОПИСНОГО
ОСЕРЕДКУ ПОЛТАВЩИНИ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТ.**

Статтю присвячено іконам «Святитель Феодосій Углицький» та «Різдво Пресвятої Богородиці», що були виявлені в с. Манжелія Полтавської області. Ікони були створені для Преображенської церкви, збудованої в 1859 р. (знищена за радянські часи). Метою дослідження є аналіз іконографічних особливостей цих ікон та введення до наукового обігу невідомого іконописного осередку Полтавщини першої чверті ХХ ст. що знаходився в с. Манжелія.

В результаті дослідження було виявлено, що обидві ікони виконані на високому художньому рівні та мають спільні стилістичні та техніко-технологічні риси. Особливо варто зазначити напис на іконі «Різдво Богородиці», який свідчить про її створення у 1926 р. «сестричним братством Преображенської церкви». Це дає підставу стверджувати про існування окремого іконописного осередку в с. Манжелії, який раніше не був відомий у науковому середовищі. Виявлені ікони мають спільні декоративні елементи, що вказує на однакові художні засоби, проте ікони різняться за техніко-технологічними особливостями.

Було встановлено, що джерелом іконографії для обох ікон слугувала поліграфічна продукція, що була виготовлена переважно на одеському підприємстві Є.І. Фесенка. Ікона св. Феодосія є творчою інтерпретацією хромолітографічного зразка з композиційними відмінностями: зокрема, святитель тримає хрест у правій руці, що не зустрічається в виявлених поліграфічних зразках. Натомість ікона «Різдво Богородиці» майже повністю повторює композицію і колорит хромолітографії, але з використанням художніх прийомів, що надають зображенню більшої глибини та детальності в опрацюванні ліків.

У результаті проведеного аналізу було встановлено, що ікони з с. Манжелія не лише представляють художню цінність, але й свідчать про існування невідомого осередку іконопису на Полтавщині.

Ключові слова: ікони, святитель Феодосій Углицький, Різдво Богородиці, Манжелія, Полтавщина, Преображенська церква, іконописний осередок, хромолітографія, Є.І. Фесенко, сакральне мистецтво, ХХ століття.

Daryna SOKOLOVA,

orcid.org/0000-0002-1890-2198

Postgraduate Student at the Department of Restoration and Expertise of Artworks
Kharkiv State Academy of Design and Arts
(Kharkiv, Ukraine) daryna.sokol@gmail.com**TWO ICONS FROM THE VILLAGE OF MANZHELIIYA:
ICONS OF AN UNKNOWN ICON-PAINTING CENTER OF POLTAVA REGION
FROM THE FIRST QUARTER OF THE 20TH CENTURY**

The article is dedicated to the icons "Saint Theodosius of Uglich" and "The Nativity of the Blessed Virgin Mary," which were discovered in the village of Manzhelia in the Poltava region. The icons were created for the Transfiguration Church, built in 1859 (destroyed during Soviet times). The aim of the study is to analyze the iconographic features of these icons and introduce an unknown iconographic center of the Poltava region from the first quarter of the 20th century, located in the village of Manzhelia, into the academic discourse.

The research revealed that both icons were created with a high level of artistic skill and share common stylistic and technical-technological characteristics. Of particular note is the inscription on the "Nativity of the Virgin Mary" icon, which indicates its creation in 1926 by the "sisterly brotherhood of the Transfiguration Church." This suggests the existence of a distinct iconographic center in the village of Manzhelia, previously unknown in scholarly circles. The discovered icons share decorative elements, indicating the use of similar artistic techniques, yet they differ in their technical and technological features.

It was established that the source of the iconography for both icons was printed materials, primarily produced by the Odessa-based enterprise of Y.I. Fesenko. The icon of Saint Theodosius is a creative interpretation of a chromolithographic sample, with compositional differences; notably, the saint holds a cross in his right hand, a feature not found in the discovered printed samples. In contrast, the "Nativity of the Virgin Mary" icon almost completely replicates the composition

and color scheme of the chromolithograph, but with the use of artistic techniques that give the image greater depth and detail, especially in the depiction of the faces.

As a result of the analysis, it was established that the icons from the village of Manzhelia not only hold artistic value but also testify to the existence of a previously unknown iconographic center in the Poltava region.

Key words: *icons, St. Feodosii of Uglich, Nativity of the Virgin, Manzheliia, Poltava, Transfiguration Church, icon-painting center, chromolithography, E.I. Fesenko, sacred art, 20th century.*

Постановка проблеми. Під час дослідницької поїздки до с. Манжелії у церкві Архангела Михаїла були виявлені дві ікони: «Різдво Богородиці» та «св. Феодосій Углицький». Манжелія – село Кременчуцького р-н Полтавської обл., яке виникло наприкінці XVI – на початку XVII ст. (Православна церква на півдні України, 2004: 560). Ймовірно, ці ікони були написані для старої Преображенської церкви яка, була збудована у 1859 р. Церква була дерев'яною на мурованому фундаменті, мала бібліотеку, жіночу та чоловічу церковно-приходські школи. За радянські часи церква була знищена. Дві ікони, що досліджені в статті, були знайдені на горищі місцевого жителя й передані до нової церкви Архангела Михаїла. Обидві ікони виконані на високому художньому рівні, мають спільні стилістичні та технологічні риси, до того ж на іконі «Різдво Богородиці» присутній напис, який засвідчує що ікона була написана саме в цьому селі.

Метою статті є визначення особливостей іконографії ікон «Св. Феодосій Углицький» та «Різдво Богородиці» з с. Манжелія. Ввести у науковий обіг невідомий осередок іконопису Полтавщини першої чверті XX ст.

Огляд публікацій. У ході дослідження не було виявлено публікацій, присвячених Преображенській церкві в с. Манжелія, її іконам та іконописному осередку у селі.

Щодо ікон св. Феодосія Чернігівського та Різдва Богородиці, було виявлене наступне: св. Феодосій Углицький, архієпископ Чернігівський (1630–1696) був канонізований 9 вересня 1896 р. російською православною церквою. У виданні «Чернігів: історія міста в історіях людей» (Тарасенко, 2017: 43-52) О. Тарасенко описує його життєвий шлях у контексті історичних подій. Св. Феодосій навчався у Могилянській колегії під керівництвом Лазаря Барановича, з яким встановив тісний зв'язок. У 1692 р. гетьман Іван Мазепа звернувся до москви з проханням висвятити Феодосія в архієпископи Чернігова. Після складних переговорів, 11 вересня 1692 р. відбулася його хіротонія. Після смерті Лазаря Барановича у 1693 р. св. Феодосій став повноправним архієпископом Чернігівським, помер 7 лютого 1696 р. (Тарасенко, 2017: 43-52). У дисертації В. Лабзіна «Особливості стилістики Л.І. Спаської у церковному монументальному

живописі України» (Лабзін, 2023: 113-116) розглянуто формування іконографії святителя св. Феодосія. В. Лабзін зазначає, що після поховання св. Феодосія архієпископ Іоанн наказав збудувати над його могилою цегляне склепіння, над яким розмістили портрет святителя. Цей портрет став основою для іконографії св. Феодосія. В. Лабзін виділяє два типи ікон: поясний та ростовий, що базуються на портретах із Чернігівського Архієпископського дому. Один із портретів був перенесений до Спасо-Преображенського собору, де зберігалися мощі святителя (Лабзін, 2023: 114-116). В. Лабзін також зазначає, що до 1917 р. з ликом святого було написано мінімальну кількість ікон (Лабзін, 2023: 114). Але твердження В. Лабзіна викликають заперечення, бо в першій чверті XX ст. була навпаки написана значна кількість ікон святителя, що підтверджують знахідки, які були виявлені автором статті в різних регіонах Лівобережної України, зокрема Полтавщини.

Серед маріологічних ікон саме ікона «Різдво Пресвятої Богородиці» посідає особливе місце, оскільки зображає подію, яка відкриває церковний рік дванадесятих свят. Початок святкування цього свята асоціюється з будівництвом у VI ст. імператором Юстиніаном храму св. Анни в Константинополі на місці купелі Витезда. Про дитинство та походження Богородиці немає згадок у Євангеліях, а основою для життя Діви Марії стали ранньохристиянські перекази, що були записані близько 130–140 рр. в апокрифі «Книга про народження Марії», також відомому як «Протоєвангеліє Іакова». Цей апокриф дав початок багатьом іншим письмовим джерелам, таким як агіографічні, гомілетичні та гімнографічні твори (Грешлік, 2021: 526). Народження Богородиці вважається першим чудом, яке започатковує події, пов'язані з спасінням світу (Грешлік, 2021: 530). Невідомо, де народилася Марія і які були імена її батьків. Їм приписали символічні: Анна (Ласка) та Яким (Передбачення Господа). Іконографія Різдва Богородиці базується на іконографії Різдва Христового. У центрі композиції – постать Анни, що сидить або лежить на ложі, часто підтримувана подушкою чи служницями. Характерною є група молодих жінок, які приносять дари. У нижній частині ікони дві няньки купають немовля Марію в посудині, що може бути у вигляді миски, чаші,

бочки чи корита. Інтер'єр часто нагадує подвір'я, оточене будівлями (Овсійчук, 2000: 171).

Виклад основного матеріалу. Ікона св. Феодосія (Іл. 1) має вертикальний прямокутний формат, верхня частина дошки має напівкругле завершення. В центрі композиції знаходиться постать святиителя на повний зріст. Його зображено у сакосі смарагдового кольору з золотим орнаментом, поруки золотистого кольору, прикрашені хрестами. Поверх сакосу – рожевий омофор із золотою каймою та китицями, прикрашений хрестами. На голові митра із дорогоцінним камінням. У правій руці св. Феодосій тримає хрест, у лівій – архієрейський жезл із сулоком, який прикрашений тонкою гірляндою рослинного орнаменту. Під правою рукою знаходиться палиця із китицями, зображення на ній неможливо розібрати через значне поверхнєве забруднення. На грудях наперсний хрест. Одну третину тла займає підлога коричневого кольору, на якій лежить килим із рослинно-квітковим орнаментом та орнаментом у вигляді меандру. Тло ікони позолочене, із рельєфним симетричним орнаментом у вигляді грецьких хрестів. Середник ікони обрамляють позолочені поля, які прикрашені випуклим меандром. Св. Феодосій зображений як чоловік середнього віку, із довгим темним волоссям та бородою. Через значне поверхнєве забруднення ікони неможливо точно визначити колорит твору та розпізнати дрібні елементи.

Іл. 1

Ікона «Різдво Пресвятої Богородиці» (Іл. 2) представляє особливий інтерес, бо має підпис, який засвідчує що ікона була написана саме в цьому селі. В центрі композиції зображено повитуху, яка тримає на руках немовля, перед нею купель та глек для води, ліворуч від неї Анна у синьому мафорії, що лежить на ложі, праворуч – жінка, що підносить їжу, позаду Яким у червоному гіматії поверх синього хітона, що молитовно склав руки, його погляд звернений вгору до Бога. Анна та Яким, зображені із золотими німбами, що оздоблені рельєфними променями. Верхні кути композиції займають зображення херувимів, що доповнюють загальну орнаментацию. Ікона обрамлена позолоченим полем із рельєфним орнаментом меандру. У нижній частині ікони розташовано підпис у два рядки (орфографія збережена): *«Сооружен сей образ сестричним братством Преображен / ской церкви с. Манжелеи в 1926 г. 8 ноября»* (Іл. 3). Цей напис є вкрай важливим, оскільки він дає підставу стверджувати про існування в першій чверті ХХ ст. окремого іконописного осередку в с Манжелія, який до сьогодні не є дослідженим. На жаль, під час проведення дослідження не вдалося виявити письмових чи усних згадок, що стосуються існування сестричного братства у с. Манжелія. Дане питання потребує подальшого дослідження,

Спільними рисами цих ікон є однакове декоративне оздоблення, уніфіковані стилістичні рішення, такі як застосування золотих полів, при-

Іл. 2

Іл. 3

Іл. 4

крашених меандром. Крім цього, написи на обох іконах виконані однаковим шрифтом. Олійний живопис вирізняється високим художнім рівнем, що проявляється в ретельній деталізації облич та одягу святих, демонструючи майстерність авторів у передачі фактури та глибини образів.

З боку техніки та технології, ікони «Св. Феодосій Углицький» та «Різдво Богородиці» є різними за розміром і формою. Ікона св. Феодосія складається з трьох дошок, що з'єднані накладними шпонками. На іконі св. Феодосія живопис багатшаровий, виконаний лисуванням у тінювих партіях та пастозний у світлових. На іконі «Різдво Богородиці» живопис тонкий, одношаровий, виконаний в один прийом. Порівняти колорит обох творів неможливо, оскільки ікона св. Феодосія зазнала значних пошкоджень. Стан збереження ікон різний: ікона «Різдво Богородиці» у задовільному стані, не має видимих втрат, осипів, колорит твору зберігся майже в первинному стані; ікона св. Феодосія знаходиться у незадовільному стані, наявні втрати, осипи, живопис має поганий зв'язок з основою, наявні поверхневі забруднення, колорит твору викривлено пізніми нашаруваннями. Така різниця у стані збереженості ікон може бути наслідком різних умов зберігання. Ікону св. Феодосія обрамляє дерев'яна рама. Ікона «Різдво Богородиці» поміщена у фольгований оклад. Ікони мають спільні риси у декоративному оздобленні, високий художній рівень, але техніко-технологічні особливості письма відрізняються, що є

свідченням того, що ікони були створені різними майстрами та в різні роки (точно відомо лише рік створення ікони «Різдво Богородиці»), але в одній іконописній майстерні.

Було виявлено, що в якості зразка для написання обох ікон, була використана поліграфічна продукція того часу, зокрема хромолітографії одеської друкарні Є.І. Фесенка (Іл. 4, 5) та, ймо-

Іл. 5

Іл. 6

Іл. 7

вірно, друковані ікони на металі московської фірми Жеко (Іл. 6). Обидві ікони є прикладом творчого переосмислення поліграфічних зразків. В літографічній майстерні С.І. Фесенка було випущено два варіанти зображення св. Феодосія Чернігівського: 1897 р. (Іл. 7) (до канонізації) та 1898 р. (Іл. 5). На варіанті листівки 1897 р. відсутні такі композиційні елементи як архітектура на задньому плані (Чернігівський Преображен-

ський собор), та образ Христа, вони з'являються на зразку 1898 р. В порівнянні з хромолітографіями С.І. Фесенка композиційно манжелійська ікона св. Феодосія Углицького ближча до зображення 1897 р. (архітектура та образ Христа відсутні), але орнамент у формі грецького хреста на фоні ікони повторює орнамент на фоні зразка 1898р. На манжелійській іконі Святитель зображений на дощатій підлозі, на якій лежить килим, із рослинним орнаментом. На іконі фірми Жеко зображений орлець (у православній та греко-католицькій церквах ознака гідності єпископа, великий круглий килим, на якому зображений орел, котрий летить над містом. Його стелять під ноги ієрарха в кожному місці, де він перебуває в церкві). Також на манжелійській іконі св. Феодосій тримає у правій руці хрест, чого немає на жодному з поліграфічних зразків. Можливо, це є впливом іконографії св. Іоасафа Білгородського (канонізований у 1911 р.), де святитель зображений саме в такій позі та з такими атрибутами.

«Різдво Богородиці» із Манжелії композиційно та за колоритом є дуже близьким до хромолітографії С.І. Фесенка. На іконі «Різдво Богородиці» автор за допомогою живописних прийомів надає глибини зображенню порівняно із літографічним зразком, зображення на якому є більш декоративним, зі спрощеною кольоровою гамою.

Копіювання ікон з хромолітографій С.І. Фесенка було поширеним явищем наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., особливо в провінційних іконописних осередках. Друкарня С. І. Фесенка, заснована в Одесі у 1883 р., спеціалізувалася на виготовленні релігійної продукції, зокрема хромолітографічних ікон, книг та зображень храмів. Продукція друкарні відзначалася високою якістю та поширювалася не лише в російській імперії, а й за кордоном (Криловець, 2021: 194).

Слід зауважити, що в роки, які були близькими до канонізації святого, ікони св. Феодосія виконували й прямо з портрету святителя. В Полтавському художньому музеї ім. Миколи Ярошенка була виявлена підписна ікона св. Феодосія. Напис на іконі свідчить, що вона написана у 1897 р. опішнрянським священником та іконописцем Терентієм Шклярюм для Троїцької церкви с. Опішня Полтавської губ., в якості для зразка був використаний саме портрет з Чернігівського кафедрального собору (Іл. 8, 9). Ікона із Опішні відрізняється манерою письма, деякими деталями: права рука піднята у благословляючому жесті, тло оливкового кольору без орнаменту.

Іл. 8

Аналогічне зображення «Різдва Богородиці» знаходиться у церкві Різдва Богородиці (XIX ст.) в с. Брусниця Чернівецької обл. (Грешлік, 2021: 526), що свідчить про поширення цієї іконографії на Полтавщині.

Ікони св. Феодосія Углицького та Різдва Богородиці з с. Манжелія демонструють високий рівень майстерності виконання в техніці олійного живопису. Ікона св. Феодосія Углицького відрізняється авторською інтерпретацією сюжету на основі поліграфічної продукції, тоді як композиція ікони «Різдво Богородиці» точно відтворює літографічний оригінал. Спільне декоративне оздоблення цих творів, включаючи золоті поля та ідентичний орнамент із зображенням меандру, який присутній на обох іконах, а також однаковий шрифт, яким виконані написи, є переконливими доказом того, що обидві ікони були створені в одній іконописній майстерні. Така уніфікація декоративних та стилістичних елементів свідчить про стандартизацію підходів у цій майстерні, що вказує на певний рівень професійної організації. Особливої уваги заслуговує ікона «Різдво Богородиці», на якій виявлено підпис майстра. Це дає підстави для гіпотези про існування в Манжелії місцевого іконописного осередку, що досі не був предметом детальних наукових досліджень.

Висновки. Огляд публікацій виявив відсутність наукового зацікавлення іконописом Полтавщини початку XX ст. Церква с. Манжелія, її ікони та ймовірний іконописний осередок не знайшов висвітлення в науковій літературі.

Іл. 9

Виявлені ікони св. Феодосія Углицького та Різдва Богородиці мають спільні риси, серед яких: однакове декоративне оздоблення (золоті поля з орнаментом меандру), ідентичний шрифт написів та високий художній рівень олійного живопису, що відзначається ретельною деталізацією обличчя і одягу святих. Ці спільні характеристики свідчать про їхнє можливе походження з однієї іконописної майстерні. Ікона «Різдво Богородиці» має підпис, у якому зафіксовано дату та місце її створення (Манжелія, 1926). Підпис на іконі «Різдво Богородиці», заслуговує на особливу увагу, підтверджує існування іконописного осередку в селі. Незважаючи на спільні елементи в декоративному оздобленні, живопис ікон демонструє різні технічні прийоми. Це може свідчити про те, що ікони були виконані в одній іконописній майстерні, проте різними авторами.

Джерелом іконографії обох ікон є поліграфічна продукція майстерні С.І. Фесенка, яка користувалась попитом на теренах колишньої російської імперії. Ікона св. Феодосія Углицького є творчою інтерпретацією зразка, має унікальний елемент, який відсутній на поліграфічних зразках – святий тримає у правій руці хрест. Ікона «Різдво Богородиці» за композицією та колоритом точно відтворена з хромолітографії.

В результаті дослідження був виявлений ймовірний, невідомий раніше регіональний осередок іконопису, який характеризується уніфікованим декоративним оздобленням та високою художньою майстерністю.

Перспективи подальших досліджень ікон із с. Манжелія передбачають кілька напрямків: проведення техніко-технологічного аналізу ікон для встановлення ідентичності матеріалів та технічних прийомів, які використовували іконописці с. Манжелія, а також для встановлення беззаперечного походження ікон з однієї іконописної майстерні. Ще є необхідним подальше вивчення іконописного осередку в с. Манжелія, що до цього часу залишався поза увагою науковців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грешлік В. Патроцінії церков візантійсько-слов'янського обряду в Східній Словаччині та їхні ікони (вступні зауваження). *Історія релігій в Україні* : наук. щорічник. Львів : Ін-т релігієзнавства-філія Львів. музею історії, 2021. Вип. 21-2. С. 522–530.
2. Криловець М. Г. Видатний діяч культури та освіти із Чернігівщини. *Література та культура Полісся*. Ніжин: [б. в.], 2021. № 101. Серія "Філологічні науки", № 16. С. 192–200.
3. Лабзін В. В. Особливості стилістики Л. І. Спаської у церковному монументальному живописі України : дис. ... канд. мистецтв. Київ, 2023. С. 113–116. 297 с. URL: <http://195.20.96.242:5068/kvnaoma-xmlui/handle/123456789/509> (дата звернення: 25.09.2024).
4. Овсійчук В. Кривач Д. Оповідь про ікону. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2000. 396 с.
5. Православна церква на півдні України (1775 – 1781). Джерела з історії Південної України / Упорядник: І. Лиман. Том 4. Запоріжжя: РА "Тандем – У", 2004. 560 с.
6. Тарасенко О. Святитель Феодосій Чернігівський. *Чернігів: історія міста в історіях людей* / За ред. І.В. Кондратьєва. Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2017. С. 43–52.

REFERENCES

1. Hreshlik, V. (2021) Patrotsinii tserkov vizantiisko-slovianskoho obriadu v Skhidnii Slovachchyni ta yikhni ikony (vstupni zauvazhennia). [Patron Saints of Churches of the Byzantine-Slavic Rite in Eastern Slovakia and Their Icons (Introductory Remarks)]. *Istoriia relihii v Ukraini: nauk. shchorichnyk. – History of Religions in Ukraine: Scientific Yearbook*. Lviv: In-t relihiieznavstva-filiiia Lviv. muzeiu istorii, – Institute of Religious Studies – Branch of Lviv Museum of History. Vyp. 21-2. S. 522–530. [in Ukrainian].
2. Krylovets, M. H. (2021) Vydatnyi diiach kultury ta osvity iz Chernihivshchyny. [Prominent Figure of Culture and Education from Chernihiv Region]. *Liiteratura ta kultura Polissia. – Literature and Culture of Polissia*. Nizhyn: [b. v.]. № 101. Seriia "Filolohichni nauky" – Series "Philological Sciences", № 16. S. 192–200. [in Ukrainian].
3. Labzin, V. V. (2023) Osoblyvosti stylistyky L. I. Spaskoi u tserkovnomu monumentalnomu zhyvopysi Ukrainy: dys. ... kand. mystetstv. [Features of the Stylistics of L. I. Spaskaya in the Church Monumental Painting of Ukraine: dissertation ... Ph.D. in Arts]. Kyiv. S. 113–116. 297 s. URL: <http://195.20.96.242:5068/kvnaoma-xmlui/handle/123456789/509> (data zvernennia: 25.09.2024). [in Ukrainian].
4. Ovsiiichuk, V., Krvavych, D. (2000) Opovid pro ikonu. [Narrative about the Icon]. Lviv: In-t narodoznavstva NAN Ukrainy – Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. 396 s. [in Ukrainian].
5. Pravoslavna tserkva na pivdni Ukrainy (1775–1781). (2004) Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy / Uporiadnyk : I. Lyman. Tom 4. [Orthodox Church in Southern Ukraine (1775-1781). Sources on the History of Southern Ukraine / Compiled by: I. Lyman. Volume 4]. Zaporizhzhia: RA "Tandem – U" – Tandem – U Publishing House. 560 s. [in Ukrainian].
6. Tarasenko, O. (2017) Sviatytel Feodosii Chernihivskiyi. [Saint Theodosius of Chernihiv]. Chernihiv: istoriia mista v istoriakh liudei / Za red. I.V. Kondratieva. – History of the City in the Stories of People / Ed. I.V. Kondratiev. Chernihiv : Vydavets Lozovyi V.M. – Publisher Lozovyi V.M. S. 43–52. [in Ukrainian].